

प्रकरण दुसरे

स्त्रियांची आत्मचरित्रे,
स्वल्प आणि विकास

प्रकरण दुसरे

स्त्रियांची आत्मचरित्रे स्वरूप आणि विकास --

आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्य लक्षात घेतल्या नंतर स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन आनंदीबाई शिर्के यांच्या 'साजवात' या आत्मचरित्रातील सामाजिक आणि वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये विचारात घ्याव्याची आहेत. मराठी साहित्यात आनंदीबाई शिर्के यांच्या जन्माची शताब्दी होऊनही त्यांच्या साहित्याचा म्हणावा तसा विचार झालेला आढळला नाही. अल्फ्रिडे बेळगांवला रविंद्र पिंपी यांच्या अध्यक्षतेखाली, दिनांक २८, २९, ३० आणि ३१ मे या दिवशी जन्म - शताब्दी कार्यक्रम साजरा झाला व परत फुडा या लेखिकेच्या विचारांना व भावनांना विचारात आणले गेले.

स्त्रियांची आत्मचरित्रे तशी कमी आहेत पण तरी सुध्दा डॉ. विमल भालेराव म्हणतात त्या प्रमाणे "मराठी साहित्यातील आत्मचरित्रांचे दालन म्हटले की स्त्रियांची आत्मचरित्रे विशेषा डोळ्यात मरतात" ^१ संख्येच्या दृष्टीने विचार केला तर अगदी सुनवातीपासून आज पर्यन्त म्हणजे १९१० ते १९८० ही संख्या उणीपुरी चाळीस असेल नसेल पण तरीही स्त्रियांची आत्मचरित्रे मनाला चटका लावून जातात ती त्यांच्या आगळ्या नि वेगळ्या वैशिष्ट्यामुळे, खरे पाहता आत्मचरित्र हा 'आत्मशोध' असतो त्यातून 'मी'चे बहुरंगी व्यक्तिमत्व, अर्थपूर्ण जीवन जाणवण्यास हवे. विमल भालेराव यांनी स्त्रियांच्या आत्म - चरित्रांचा विशेषा उल्लेख केला आहे. त्याच प्रमाणे मालविक फडके यांनी देखिल "मराठीत जी आत्मचरित्रे लिहिली गेली त्यातील आत्मचरित्रे स्त्रियांनी अधिक वांगली लिहिली आहेत असे म्हटले आहे" ^२ सर्वसाधारणपणे ही आत्मचरित्रे

एका विशिष्ट हेतूची लिहिलेली असली तरी मराठी साहित्यामध्ये ती निश्चितच भूषणाकडे ठरली आहेत. स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचे ढोबळ मानानी वर्गीकरण केले तर त्यात जवळ जवळ नऊ आत्मचरित्रे ही पतीच्या निमित्ताने लिहिली आहेत त्यामध्ये रमाबाई रानडे यांचे आमच्या आयुष्यातील आठवणी लीलाबाई पटवर्धन आमची अकरा वर्षे - लक्ष्मीबाई टिळक यांचे स्मृतिचित्रे अन्नपूर्णा रानडे - स्मृतिरंग - इंदिरा भागवत - या सदाशिव - लक्ष्मीबाई पटवर्धन - माझा नंदादीप रमाबाई केदार वेवळे मणी, राधाबाई आपटे ढळारै ढळारै दिन सक्या पार्वतीबाई ठोंबरे मी आणि बालकृष्ण शिलकृतीबाई केतकर मीच हे सांगितले पाहिजे ही आत्मचरित्रे विचारात घेतली तर बहुतेक आत्मचरित्रे ही पतीच्या निधना नंतर त्यांची स्मृति जागृत रहावी, पतीची अपुरी इच्छा पूर्ण करावी तसेच पतीच्या कर्तृत्वापासून मुळा - नातवंडाना बोध व्हावा, पती संबंधी जनमाणसांत असलेले गैर समज दूर व्हावे अशा विविध दृष्टीकोनातून लिहिलेली आढळतात. त्यामध्ये पुस्तकांच्या कर्तृत्वाचा प्रत्यय येतो उदाहरणार्थ मी हे सांगतो ते मुकाटयाने तू कर (आमच्या आयुष्यातील अकरा वर्षे (पृ. २५१) असा जरी अधिकार गाजविलेला असला तरी स्मृति चित्रांत मी तुला फार त्रास दिलाय, मला हामा कर (स्मृतिचित्रे -३-१४३) अशी प्रामाणिकताही दिसे. प्रामुख्यांनी पतीच्या दृष्टीकोनातून विचार केला तर त्यांची भूमिका मक्तीची दिसे. अपार कष्ट केल्यानंतर हा देव त्यांना प्रसन्न होतो. त्यातच त्यांना जीवनाची इतिकर्तव्यता वाटते आपला जन्म पतीसुखासाठीच आहे अशी त्यांची पक्की धारणा ३ ही आत्मचरित्रे म्हणजे, पती स्तोत्रेच आहेत, न कळत पती देवांच्या दोषावर ही गुणांचे आवरण, घातले आहे. कांही ठिकाणी पतीचा पत्नीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बेफिर दिस्तो. शिवाय आपल्या बायकोने मम मोठे ठेऊन सर्वांच्या मजनुसार वागावे. मग त्यात स्वतःवर अन्याय झाला तरी त्यांनी ओढ उघड नयेत अशी थोडीशी अलिखित स्वतःपाची, हुकूमशाहीच आढळते. त्यातल्या त्यात शीलकृतीबाई केतकरांनी पतीच्या मोठेपणा बरोबरच त्यांचे धिटेपणही दाखवू

दिले आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्वातील काही विसंगतीवर प्रकाश टाकला आहे. तर लक्ष्मीबाई टिळक न कळत पती दौषा दाखवून देतात. एकूणही आत्मचरित्रे म्हणजे पती स्त्री म्हणावी लागतील, त्यानंतर पार्क्तीबाई आठवले यांचे 'माझी कहाणी' - गिरीजाबाई केळकर, द्रौपदीची धाळी' ज्योत्साबाई भोळे - 'स्वरवंदना', उधाताई डांगे' पण एकूण कोण ? प्रमिलाबाई भालेराव 'अश्वत्थांची फुले' इंदिराबाई लाटकर' रंगले मी झुंजले मी' अशा आत्मचरित्रांचे लेखन हे हेतू प्रेरित असले तरी त्यांचे ध्येय पाहता विमल भालेराव म्हणतात त्या प्रमाणे 'स्व' प्रतिमा रेखाटणे हेच आहे. ४

त्यातही विशेष म्हणजे पार्क्तीबाई आठवल्यांनी विधवांचे उन्मत्त मन जाणवून दिले आहे. तर सुमतिबाई शहाणी 'हे गीत जीव्नाचे' हे देखील विधवा परित्यक्ता स्त्रियांसाठी झटणे अशा विचारावर आधारले आहे. तर बाया क्वे यांच्या आत्मचरित्रातून अनाथ, अपंगांना मदत किंवा स्नेहप्रभा प्रधानांच्या 'स्नेहांकिता' आत्मचरित्रातून विस्कटलेल्या जीव्नाचे चित्रण येते, तर आनंदीबाई विजापुरे यांच्या 'अजुनही चालतेची वाट' यात समाज मनाचे चित्रण येते. तरी पण जबरदस्त म्हत्वाका होमुळे जीव्नाचे वाटोळे करून घेतले, तर सर्व आठवले यांचे आंब्याचा टाळा' म्हणजेच आंब्याचा टाळाच तर सत्यभामाबाई सुवात्मे यांच्या आत्मचरित्रातून वाटयाला आलेल्या जीव्नात सुखी जीव्नाची जाणीव व्यक्त होते, तर गिरीजाबाई केळकरांच्या आत्मचरित्रातून सैड्यातील स्त्रियांना सुशिक्षित करण्याची भावना व्यक्त झालेली दिसते. त्याचप्रमाणे शांता आपटे' जाऊ मी सिनेमात' हंसा वाडकर' सांगत्ये ऐका' ज्योत्सा भोळे 'स्वरवंदना' ही स्त्रियांची आत्मचरित्रे त्यांच्या जीव्नातील चढउतारावरून लिहिली गेली आहेत. या सर्व गायिका आहेत तर कमलाबाई देशपांडे यांचे 'स्मरण सासळी' गंगूबाई पटवर्धन 'वाकोरी बाहेर' सुधाताई अत्रे 'गोदातरंग' यांच्या आत्मचरित्रांतून त्यांच्या 'स्व' प्रतिमा बरोबर शालेय जगताचे चित्रण आलेले आहे. यशोदाबाई जोशी' आमचा जीव प्रवास' जानकी फडणीस यांचे 'स्मरण यात्रा' अशी काही आत्मचरित्रे 'स्व' प्रतिमांची वैशिष्ट्ये

दासविता दासविता काही समाज मनाचाही विचार करतात तर गोदावरी पळूंक येयं जेव्हा माणूस जागा होतो यांच्या आत्मचरित्रातून वारली या आदिवाशी जमातीतील माणूस जागा करण्याचा प्रयत्न त्यांनी हिरीरीने केला आहे. तर मृणालिनीबाईंच्या आत्मचरित्रांतून देशभक्तीचे वैशिष्ट्ये आढळते. तर उषाताई डांगे यांच्या आत्मचरित्रांचे वैशिष्ट्य म्हणजे पदरांत घातलेले वधव्य झुगारून देऊन कामगारांच्या चळवळीतील त्या श्रेष्ठ कार्यकर्त्या बनतात. त्यांनी 'स्व'चे अस्तित्व चिरंतन राखले. त्याच प्रमाणे यशोदाबाई जोशी यांचे 'आमचा कृतार्थ सहजीव प्रवास' आणि 'रजु हिवाळे', 'यांचे आमचे कृतार्थ सहजीव' ही दोन आत्मचरित्रे म्हणजे सहचरित्रे आहेत. यशस्वी व कृतार्थ जीविताने स्वतःची प्रतिमा या दोन स्त्रियांनी रेखाटल्या आहेत. त्यातही विशेष म्हणजे विमल मालेरावांच्या मते 'जाऊ मी सिमेमात', 'शांता आपटे' 'माझी नृत्य साधना', 'रोहिणी भाटे' 'निशिगंध', 'मृणालिनी देसाई', 'गोदावरी पळूंक येयं जेव्हा माणूस जागा होतो' ही आत्मचरित्रे वाड. मध्य प्रकारात तंत्र - विषयक परंपरा मोडणारी आहेत. 'म्हणजेच जन्मापासून आत्मचरित्र लेखन कालापर्यंतच्या घटना प्रसंगातून 'स्व' प्रतिमा रेखाटणे ही तंत्रविषयक परंपरा या आत्मचरित्रांनी मोडली आहे. त्याच प्रमाणे सरोजिनी शारंगपाणी यांचे 'दुर्दैवाशी दोन हात' आशास्ता सावे यांचे 'पाना आडवे फुले' अशा आत्मचरित्रांत जन्मापासून लेखन कालापर्यंतची हकीकत येत असली तरी इतर तंत्र विषयक बाबतीत ही आत्मचरित्रे वेगळी ठरली आहेत. अशा या आत्मचरित्र स्वतःपांचा आणि विकासांचा पट विचारात घेतल्यानंतर आनंदीबाई शिर्के यांचे 'सांजवात' हे आत्मचरित्र वाड. मध्यिन दृष्ट्या क्लिष्टाण अशा कलात्मक पातळीवर पोहचलेले आहे. स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांत ते आपले अस्तित्व निश्चित स्पष्टपणे जाणवून देणारे असे आहे. त्यातही विशेष म्हणजे आनंदीबाईंनी ज्यांच्या ऐंशीच्या वर्गाचे हे आत्मचरित्र लिहिले आहे. अशा या आनंदीबाई शिर्के यांच्या 'सांजवात' आत्मचरित्राचा सामाजिक दृष्टीने आणि वाड. मध्यिन दृष्टीने अभ्यास करणे हाच या लघु प्रबंधिकेचा उद्देश आहे.

आतापर्यन्त विचारांत घेतलेल्या आत्मचरित्रातील स्त्रियां या निरनिराळ्या समाजातील, त्यात पतीमक्त स्त्रिया. स्वतःकडे अधिक लक्ष पुरविणाऱ्या स्त्रिया अशा एका स्त्रीची विविध रूपे या आत्मचरित्रातून चित्रित करण्यात आलेली आहेत. त्याचप्रमाणे सुधा देशपांडे म्हणतात त्या प्रमाणे संस्कृतीच्या जुनाठ बुरशा कल्पनांचे पंख छाटून मानवी जीवनात स्त्री पुरनचा म्हणजे जीवनाला रूपच महत्त्व आहे. प्राचीन मातृप्रधान समाजातील कुटुंब व्यवस्था जाऊन पुरनचा प्रधान कुटुंब व्यवस्थेची मुळे खोलवर रजली गेली. कालांतराने स्त्रिया ही पुरनचाची दासी आहे केवळ मोस्य वस्तु आहे वगैरे स्त्रीविषयक हीन दर्जाच्या विचार सरणीची बांडगुळे छाटली गेली. आणि स्त्री-पुरनचा समानतेचा डोळदार प्रगत समाज वृक्षा बहरत लागला. स्त्रीपुरनचा समानता कायद्याने सुशिक्षित मनाने तत्कतः पूर्णतः मान्य केली. स्त्रीपुरनचांची पाकळे बरोबरने पडू लागली. सर्वदोत्रात स्त्रीपुरनचा मेदामेद न राहता समाज जीव प्रगत होत राहिले. स्त्रीपुरनचा म्हणजे पतीची चार पाकळे पडू लागली. त्या मागून असे न राहता पतीपत्नीने बरोबरीच्या नात्याने वागणे सहज्वारिणी बस हीच कल्पना फार प्रगत झाली. पत्नी पुढे बालक आहे आणि पती तिच्या पाकळावर पाऊल टाकून चालला आहे ही कल्पना अजूनही समाजाला मान्य नाही. पचलेली नाही. केवळ कौतुक म्हणून काही जोडयाकडे पाहिले जाते. त्याच प्रमाणे आपल्या पेक्षा कर्तृत्वाने स्त्रियांचा गौरव करण्याचा मनाचा मोठेपणा, दिग्दारपणा पुरनचाजातीकडे निश्चित आहे. पुरनचाला स्त्रीचे कौतुक आहे. आदर आहे. परंतु अशा व्यक्ति संघन स्त्रीचा पती पर्यायाने येणारी दुय्यम भूमिका स्वीकारून लग्नबंधनाने बध्द होऊन संसार करणे पुरनचा कधीच मान्य करित नाही आणि म्हणूनच विविध दोत्रात आघाडीवर असलेल्या स्त्रियांच्या आत्मनिवेदनात तिचे असफल जीवन तिच्या मनाचा कोडंमारा, ह्यांचे अस्वस्थ चित्रण आढळते. त्याचप्रमाणे १९६० नंतर आत्मचरित्रात्मक दिसणाऱ्या काही प्रवृत्ती लक्षात घेता स्त्रियांची आत्मचरित्रे म्हणजे त्यांच्या पतीची चरित्रे ही प्रचलित समजूत या कालखंडातील गृहिणीच्या आत्मचरित्रांनी

बदली. परंपरेने घालून दिलेली गृहिणी धर्माची चौकट ओलांडून काही स्त्रियांना जगावे लागले. त्यांची आत्मचरित्रे गृहिणी पदाच्या मर्यादित वर्तुळातून बाहेर पडली आहेत. पण आनंदीबाई शिर्के यांचे सांजवाते हे आत्मचरित्र हे कोल विद्यानाला छेद देऊन कन्या, प्रेयसी, पत्नी, आई, एक सामाजिक कार्यकर्ती एक प्रेमळ सहजीवन जगणारी स्त्री आणि स्वतःच्या जीवना बरोबरच इतरांच्या जीवनाचा विचार करणारी अशी ही स्त्री आपल्या वेगळ्या कलात्मक वैशिष्ट्याने कशी उठून दिस्ते. याचा शोध आणि बोध या प्रबंधिकेतून घ्याव्याचा आहे. शिवाय आत्मचरित्र तंत्राच्या बंद्या त्याला पडल्या नाहीत उलट मनस्वी प्रोजेक्ता सहृदयता आणि स्वाभाविकता या गोष्टीमुळे सांजवाते चे सामाजिक व वाड. म्येन मूल्य कसे वेगळे आहे याचा ही शोध घेण्याचा प्रयत्न आहे.

संदर्भ

- १) विमल भालेराव पृ.क्र.८०
 स्त्रियांची आत्मचरित्रे
 मराठी वाङ्. म्याची आम्हान भूषाणे
 युग वाणी जून-जुलै १९८०
 संपादक शरद कोलारकर
 विदर्भ साहित्य संघाचे मुलापत्र
 नागपूर, वर्डा ३६, अंक ३१४
- २) भालचंद्र फडके पृ.क्र.१४१
 मराठी लेखिका चिंता आणि चिंतन
 श्री विद्या प्रकाशन, २५० शनिवार पेठ
 पुणे ३० प.आ. मार्च १९८०
- ३) विमल भालेराव पृ.क्र.१६६
 समकालीन साहित्यातील चरित्रे व आत्मचरित्रे
 समकालीन साहित्य । प्रवृत्ती आणि प्रवाह
 संपादन मृणालिनी पाटील । ज्योती लंजेवार
 मदन धनकर, विजयप्रकाशन, नागपूर, ४४० ०१२
 प्र.आ. १ मे १९८५
- ४) विमल भालेराव पृ.क्र.८०
 स्त्रियांची आत्मचरित्रे
 मराठी वाङ्. म्याची आम्हान भूषाणे
 युगवाणी जून-जुलै १९८०
- ५) -- तंत्रव - पृ.क्र.८०

- ६) सुधा देशपांडे पृ.क्र. ५५।५६
तीन उध्वस्त जीवगाथा
छलित (मुंबई) जानेवारी १९८८
- ७) गो.म.कुलकर्णी पृ.क्र. १४
वाटा आणि वळणे
नव साहित्य प्रकाशन (बैळगांव)
प्र.आ. २६ जानेवारी १९७५
- ८) डॉ. छाया मा.देशमुख, दीपमाळ पृ.क्र. २०
ज्ञानेश प्रकाशन
६, नवनिर्माण
प्रतापनगर , नागपूर ४४० ०२२.